

Justyna Ratkowska-Pasikowska

EKSPRESJA SEKSUALNA MAŁEGO DZIECKA

Norma kliniczna a przekonania
rodziców i nauczycieli

WCZESNA EDUKACJA

EKSPRESJA SEKSUALNA MAŁEGO DZIECKA

Norma kliniczna a przekonania
rodziców i nauczycieli

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Justyna Ratkowska-Pasikowska

EKSPRESJA SEKSUALNA MAŁEGO DZIECKA

Norma kliniczna a przekonania
rodziców i nauczycieli

WCZESNA EDUKACJA

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO
Łódź 2020

Justyna Ratkowska-Pasikowska – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk o Wychowaniu
Pracownia Pedagogiki Specjalnej, 91-408 Łódź, ul. Pomorska 46/48

RECENZENT

Krzysztof Rubacha

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Piotr Pietrych

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI

krzysztof de mianiuk

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/deyangeorgiev2

© Copyright by Justyna Ratkowska-Pasikowska, Łódź 2020
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.09619.19.0.M

Ark. wyd. 4,3; ark. druk. 5,125

ISBN 978-83-8142-950-4
e-ISBN 978-83-8142-951-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Spis treści

Wprowadzenie	7
1. Seksualność małego dziecka	9
1.1. Kategoria normy w zakresie zachowań seksualnych dzieci	11
1.2. Typologia zachowań seksualnych małego dziecka	16
1.3. Przekonania na temat seksualności małego dziecka	20
2. Rodzice i nauczyciele w procesie rozwoju i edukacji seksualnej małego dziecka	25
2.1. Rodzina w procesie rozwoju seksualnego dziecka	25
2.2. Przygotowanie nauczycieli	28
2.3. Współpraca rodziców i nauczycieli w zakresie wychowania i edukacji dziecka	32
3. Postawy rodziców i nauczycieli wobec zachowań seksualnych dzieci w wieku przedszkolnym	35
3.1. Teoretyczny model relacji między zmiennymi	36
3.2. Narzędzia badawcze	39
3.2.1. Kwestionariusz przekonań na temat zachowań seksualnych dziecka przedszkolnego (KPZSDP)	39
3.2.2. Kwestionariusz afektywnego i behawioralnego ustosunkowania wobec zachowań seksualnych dziecka przedszkolnego (KABUZSDP)	44
3.2.3. Inwentarz do oceny Płci Psychologicznej (IPP) według A. Kuczyńskiej	48
3.3. Charakterystyka badanej grupy	49
3.4. Przebieg i organizacja badań	54
3.5. Wyniki	54

Podsumowanie	63
Bibliografia	69
Spis tabel	77
Aneks	79
Kwestionariusz przekonań na temat zachowań seksualnych dziecka przedszkolnego (KPZSDP)	79
Kwestionariusz afektywnego i behawioralnego ustosunkowania wobec zachowań seksualnych dziecka przedszkolnego (KABUZSDP)	81

Wprowadzenie

Seksualność człowieka od dawna budzi zainteresowanie badaczy (Beisert, 2006b; Izdebski, 1992; Kościańska, 2017; Kurzępa, 2007; Lew-Starowicz, Długołęcka, 2006; Obuchowska, Jaczewski, 2002). Nie zmienia to jednak faktu, że stanowi ona obszar tabuizowany, szczególnie jeśli dotyczy seksualności dziecka. Seksualność dziecka, z uwagi na jej ekspresję, może stanowić i często stanowi kłopotliwe zagadnienie dla rodziców i nauczycieli na całym świecie (Larsson, Svedin, 2001). Dlatego tak ważne wydaje się, by dorosłych (rodziców i nauczycieli) wyposażyć we wszechstronną i rzetelną wiedzę dotyczącą życia seksualnego dziecka. Taka wiedza ma duże znaczenie w kształtowaniu racjonalnych reakcji wobec przejawów ekspresji seksualnej dziecka. Bez niej niezmiernie trudne staje się rozpoznanie, które z zachowań dziecka mieści się w granicach normy; jednocześnie utrwałać się mogą przekonania i wyobrażenia na temat seksualności dziecięcej oparte na stereotypach i domysłach (Brilleslijper-Kater, Baartman, 2000).

Przedmiotem prezentowanej czytelnikowi książki jest ekspresja seksualna małego dziecka. Zachowania seksualne dziecka szczególnie interesują mnie ze względu na ich, z jednej strony, kontekst rozwojowy, z drugiej – ze względu na restrykcyjność, której podlegają.

Książka składa się z trzech rozdziałów. Pierwszy dotyczy seksualności dziecka. W rozdziale tym poruszane są zagadnienia związane z kryteriami normy seksuologicznej dla dziecka w wieku przedszkolnym oraz typowymi zachowaniami seksualnymi dziecka w tym wieku, prezentowana jest też typologia takich zachowań oraz przekonania na temat seksualności małego dziecka. W rozdziale drugim opisana zostanie rola, jaką odgrywają rodzice i nauczyciele w procesie rozwoju i edukacji seksualnej małego dziecka. Rozdział trzeci zawiera analizę postaw rodziców i nauczycieli wobec zachowań seksualnych dzieci w wieku przedszkolnym. Obserwacji poddano następujące zmienne, które mieściły się w głównym modelu badania: płeć, status, szczebel edukacji, płeć psychologiczna, atmosfera wokół seksualności w rodzinie generacyjnej, posiadanie dziecka oraz posiadanie dziecka w wieku przedszkolnym a także deklarowany udział

w warsztatach, szkoleniach poświęconych tematyce seksualnej. W części tej zaprezentowane są prace także nad budową: *Kwestionariusza przekonań na temat zachowań seksualnych dziecka przedszkolnego* (KPZSDP) oraz *Kwestionariusza afektywnego i behawioralnego ustosunkowania wobec zachowań seksualnych dziecka przedszkolnego* (KABUZSDP).

Przedstawiana monografia powstała na podstawie napisanej pod kierunkiem prof. Ewy Bilińskiej-Suchanek rozprawy doktorskiej zatytułowanej *Postawy rodziców i nauczycieli wobec zachowań seksualnych dzieci w wieku przedszkolnym*, którą obroniłam w 2013 roku na Wydziale Nauk Pedagogicznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Dziękuję wszystkim osobom, które służyły mi pomocą podczas przygotowywania oraz realizacji badań. Osobno pragnę podziękować „Centrum Wisienka” Instytut Małego Dziecka, Fundacji „Dziecko w Centrum” w Poznaniu, Publicznej Szkole Podstawowej w Wysokiej, Szkole Podstawowej nr 5 w Bytowie, Miejskiemu Ośrodkowi Doskonalenia Nauczycieli w Opolu, Ośrodkowi Doskonalenia Nauczycieli w Słupsku, oraz Społecznemu Towarzystwu Edukacji Przedszkolnej w Bydgoszczy. Serdeczne podziękowania kieruję także do studentki, pani Oktawii Olszewskiej, której pomoc w rozpowszechnianiu kwestionariusza okazała się nieoceniona.

1. Seksualność małego dziecka

Seksualność, szczególnie dziecięca, od zawsze wzbudzała skrajne emocje. Zaliczana zwykle była do tak zwanego mrocznego obszaru życia (Höjer, Kvarnström, 2009) i przez lata marginalizowana oraz identyfikowana z działaniami przeciwko naturze (Doussin-Dubreuil, 1825/2011). Oczywiście, byli i tacy, którzy twierdzili, że seksualność rodzi się już w dzieciństwie (Freud, 1905/2009; Moll, 1919; Neill, 1994), a wszelkie działania związane z jej negacją miałyby zły wpływ na kształtowanie się tożsamości osoby dorosłej. Jak podkreśla Z. Freud postrzeganie seksualności jako sfery rozwijającej się dopiero w okresie dorastania to „nie tylko zwykły błąd, lecz błąd brzemienny w konsekwencje” (Freud, 1905/2009, s. 67). W związku z tym kluczowe jest odpowiednie kształtowanie, wspieranie oraz akceptacja przez rodziców czy nauczycieli rozwoju seksualnego dziecka, bowiem, co trzeba wyraźnie zaznaczyć: dziecko jest istotą seksualną i jego rozwój obejmuje także sferę seksualności (Beisert, 2006a; Freud, 1905/2009; Moll, 1919; Obuchowska, Jaczewski, 2002)

Freud w 1887 roku odkrywa seksualizm dziecięcy i kompleks Edypa. W 1905 roku pojawia się jego dzieło *Studienausgabe, t. V: Sexualleben*, w nim *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie (Trzy rozprawy z teorii seksualnej)*, to właśnie w nim po raz pierwszy otwarcie sformułował pogląd, że dziecko jest istotą seksualną. Następnie w 1908 roku A. Moll opublikował książkę zatytułowaną w oryginale *Das Sexualleben des Kindes (Życie seksualne dziecka)*. Książka ta współbrzmiała z tezami głoszonymi przez Freuda. Moll pisał: „wierzę, że postęp w naszej wiedzy na temat życia seksualnego dziecka pośrednio wzbogaci naszą wiedzę na temat życia seksualnego osoby dorosłej. Aby zrozumieć ludzką seksualność, należy uznać jej stopniowy rozwój i dlatego niezbędne jest zbadanie życia seksualnego dziecka” (1919, s. XII¹). Jednocześnie mocno wybrzmiewała w jego pracy teza, że

¹ Cyt. za angielskim przekładem książki Molla *The Sexual Life of the Child* (1919), dostępnym na stronie internetowej: <http://www.gutenberg.org/files/28402/28402-h/28402-h.htm> (dostęp: 21.03.2020) – W niniejszej pracy wszystkie cytaty z publikacji anglojęzycznych, które nie mają polskiego przekładu, podaję we własnym tłumaczeniu.

„życie seksualne rozpoczyna się w dzieciństwie” (tamże, s. 51). Książka adresowana była do nauczycieli, pracowników socjalnych, lekarzy, oraz sędziów.

Zatem z jakiego powodu odmawia się dzieciom informacji na temat życia płciowego? (por. Freud, 1905/2009, s. 143). Odpowiedzi mogą być różne. Freud powodu restrykcji wobec seksualności dziecka szukał chociażby w lęku, że zainteresowanie seksualnością dziecka ze strony dorosłych może niepotrzebnie budzić w samym dziecku zainteresowanie tą sferą. Czy to znaczy, że dzieci nie przejawiają zainteresowań względem seksualności dopóty, dopóki dorosły nie zwróci im na nie uwagi? Czy zasadna jest wiara, że jeśli dorośli przemilczą temat, to dziecko nie dowie się o nim? A może po prostu dorośli uważają seksualność, jak pisał Freud, za podłą i odrażającą?

Tak w ogóle na moje wyczucie jednostkowe sprawy są zbyt skrywane. Postępujemy właściwie, utrzymując w czystości wyobraźnię dziecięcą, ale nie zachowamy czystości przez niewiedzę. Wydaje mi się raczej, że ukrywanie czegoś, co dotyczy chłopca i dziewczynki, tym bardziej przyczynia się do wzrostu podejrzeń na temat faktycznego stanu rzeczy. W takiej sytuacji człowiek z ciekawości tropi sprawy, które – gdyby bez wielkiego zachodu zostały rzeczowo wyłożone – nie wzbudziły wielkiego czy wręcz żadnego zainteresowania. Gdybyż jeszcze dało się utrzymać ów stan niewiedzy, mógłbym się z tym pogodzić, ale nie jest to możliwe; dziecko styka się z rówieśnikami, ma dostęp do książek, które skłaniają je do zastanowienia; i właśnie akurat owo czynienie z wszystkiego tajemnicy, dzięki czemu rodzice spodziewają się ukryć to, co i tak przeczuwane, wzmaga tylko pragnienie, by wiedzieć więcej. Owo pragnienie zaspokajane tylko częściowo, tylko w skrytości, rozpala serce i zatruwa wyobraźnię, dziecko już grzeszy, a rodzice tkwią w mniemaniu, że jeszcze nie wie ono, co to grzech (Multuli, za: Freud, 2009, s. 14).

Cytat trafnie zwraca uwagę na ciekawość dziecka i związaną z nią potrzebę zdobywania informacji o seksualności, trafnie też wskazuje, jak powinno wyglądać „właściwe” podejście do tej ciekawości. Jeśli wiedza dotycząca seksualności jest ukrywana przed dzieckiem, to w konsekwencji może prowadzić to do utrwalania przekonania, że seksualność jest czymś złym i niestosownym, a podejmowanie zagadnień z nią związanych sprzyja seksualizacji dziecka².

² Seksualizacja to termin często dzisiaj używany (i nadużywany), warto więc dookreślić, że oznacza „używanie seksualności w celu wywierania wpływu na ludzi, kontrolowania lub manipulowania ludźmi” (Hunter-Geboy, 2009, s. 65). Jeśli zatem zainteresowanie ciałem i seksualnością związane jest z naturalną fazą rozwoju dziecka, to termin „seksualizacja” się do takiej sytuacji nie odnosi. O seksualizacji dziecka można zasadnie mówić dopiero wtedy, gdy oddziaływanie bodźców stymulujących sferę seksualną dziecka wykracza poza granicę

Zagadnienie dziecięcej seksualności jest ważne dla wielu grup zawodowych: pedagogów, nauczycieli, psychologów, pracowników socjalnych itd. W praktyce okazuje się jednak, że przedstawiciele tych zawodów nie potrafią ocenić, jakie zachowania seksualne dzieci mieszczą się w normie, a jakie ją przekraczają, podczas gdy wiedza z tego zakresu jest niezbędna przy podejmowaniu jakichkolwiek działań związanych z tymi zachowaniami (Larsson, Svedin, 2001; Connolly, 2001).

Fundamentalną częścią składową działań edukacyjnych poruszających temat seksualności dziecka powinno być ograniczenie niepewności, uczenie umiejętności poprawnej analizy i interpretacji zachowań seksualnych dziecka oraz po prostu dostarczanie wiedzy dotyczącej jego psychoseksualnego rozwoju.

Ekspresja seksualna wieku dziecięcego jest ściśle związana z rozwojem poznawczym, emocjonalnym i intelektualnym (Hurlock, 1985). Niebagatelne znaczenie dla ujawniania się ekspresji seksualnej małego dziecka ma kontrola dorosłych (Beisert, 2006a). Dominuje u nich skłonność do represjonowania zachowań seksualnych małego dziecka (por. Beisert, 2006a). Kontrola dziecięcej seksualności ma, jak zauważa M. Foucault, „osiągnąć swój cel (tj. zmniejszyć zakres występowania potępianego zjawiska) poprzez równoczesne poszerzanie zakresu swojej [rodziców] władzy i objętego nią przedmiotu” (cyt. za: Bauman, 2008, s. 278).

Edukacja seksualna małego dziecka powinna przebiegać w atmosferze otwartości, bez tworzenia aury tajemnicy i tabu, powinna być włączona w zwykły codzienny proces wychowania. To znaczy, że z seksualności nie należy robić tematu specjalnego, który wymagałby niezwyklej oprawy. Należy natomiast przekazywać dziecku wiedzę stopniowo, adekwatnie do jego wieku i poziomu rozwojowego.

1.1. Kategoria normy w zakresie zachowań seksualnych dzieci³

W ostatnich dziesięcioleciach przeprowadzono wiele badań na temat zachowań seksualnych dzieci (Friedrich, Grambsch, Broughton, Kuiper, Beilke, 1991; Larsson, 2001). Powodem zainteresowania tą tematyką był między innymi niski poziom wiedzy na temat normatywnych zachowań seksualnych dziecka, a brak

wyznaczane poziomem jego rozwoju i rozwojowo określonymi potrzebami. Tak rozumiana seksualizacja ma charakter oddziaływań niepożądanych. Ważne jest też kulturowe uwarunkowanie seksualizacji, to znaczy to, co w jednej kulturze jest uznawane za seksualizację, w innej nie będzie tak postrzegane. Z tych względów nie można terminu „seksualizacja” odnosić do każdej sytuacji, w której uwaga dziecka zwraca się w stronę bodźców seksualnych cielesności własnej i innych.

³ Część informacji podanych w tym fragmencie była już publikowana, zob. Ratkowska-Pasikowska, 2014b.

takiej wiedzy utrudnia odróżnienie problemowych i bezproblemowych zachowań seksualnych dziecka.

Pojęcie „normy” w aspekcie zachowań seksualnych może być różnie rozumiane. Dlatego wymagane jest wyjaśnienie terminów norma i normatywność, które w przypadku zagadnienia seksualności stanowią istotny element jego opisu. S. Araji (1997) za „normalne” uważa te zachowania seksualne, które pojawiają się w wyniku naturalnego procesu rozwoju człowieka. Pojęcie normatywny z kolei odnosi się bezpośrednio do norm obowiązujących w danym społeczeństwie, kulturze czy grupie. S. Lamb i M. Coakley (1993) oraz C. Mallants i K. Casteels (2008) odnoszą kategorię normy do ogółu populacji, i to ona określa, co normą jest, a co nią nie jest. W tym kontekście, według autorów mamy do czynienia z tak zwaną „statystyczną normalnością”. Niekiedy zachowania seksualne mogą być postrzegane jako nietypowe lub nawet mogą być nieakceptowane przez społeczeństwo, choć mieszczą się w granicach normy klinicznej. Dlatego nie istnieje granica bezwzględna, która określałaby, co normą jest, a co nią nie jest. To, co jest postrzegane jako „normalne” w perspektywie jednego pokolenia, może być uznane za dewiacyjne w następnym. Można doszukiwać się także powiązań pomiędzy „normalnością” a kulturą, a mianowicie, to, co jest postrzegane jako normalne w jednej kulturze, może być postrzegane jako dewiacyjne, dziwaczne w drugiej (Larsson, 1997; Mallants, Casteels, 2008; Rosenfeld, Wasserman, 1993).

Dla oceny zachowań seksualnych małego dziecka przy użyciu kategorii „normy” lub „patologii” istotne jest uwzględnienie normy klinicznej, która wyznacza granicę odchylenia od stanu zdrowia w kierunku patologii. Tak rozumiana norma ściśle zależy od przyjętej definicji zdrowia, a także normy rozwojowej, która z kolei stanowi empiryczne uogólnienie dotyczące cech jednostek z określonego przedziału wiekowego uznanych za prawidłowo rozwinięte w danej populacji. Wiąże się więc zasadniczo z normą w sensie statystycznym. Norma rozwojowa określa czas i kolejność pojawiania się określonych cech. Zachowanie seksualne mieszczące się w normie rozwojowej lub klinicznej nie musi zbiegać się z oczekiwaniami sformułowanymi z punktu widzenia normy moralnej lub obyczajowej (Sokoluk, 2003).

Kiedy mamy zamiar wskazać, jakie zachowania eksplorowane przez dziecko mieszczą się w granicach normy, to powinniśmy wziąć pod uwagę zestaw zróżnicowanych kryteriów. M. B. Pecyna w pierwszej kolejności podkreśla, że istotnym kryterium jest wiek i płeć dziecka (Pecyna, 1998, s. 33–35). Z kolei inni autorzy (Beisert, 2006a; Cavanagh, Feldmeth, 1993) wskazują, że dzieci z natury są ciekawie własnego ciała, ponadto podejmują gry i zabawy z podtekstem seksualnym z innymi dziećmi. Trzeba brać pod uwagę to, że dzieci różnią się między sobą pod względem zainteresowania seksualnością i na przykład zachowania, które wydają się naśladować seksualność osób dorosłych – próby odgrywania stosunku seksualnego lub imitacja seksu z innym dzieckiem lub zabawkami – nie muszą być

oznaka, że dziecko jest ofiarą przemocy czy wykorzystywania seksualnego, choć oczywiście nie można też takiej możliwości wykluczyć. Dlatego tak ważne jest, by każde zachowanie seksualne odczytywać w kontekście kulturowym, społecznym, obyczajowym, sytuacyjnym. Zachowania seksualne eksplorowane przez dziecko nie są jego dominującą aktywnością i nie zakłócają dalszych etapów rozwojowych. Dzieci względem siebie nie odczuwają wstydu ani poczucia winy. To dorośli najczęściej nadają zachowaniom seksualnym małego dziecka wymiar negatywny. Zachowania dziecka powinny być wolne od przymusu, groźby i manipulacji. Warto podkreślić, że seksualności dzieci jest zwykle wesoła i spontaniczna (Cavanagh, Feldmeth, 1993). W poniższej w tabeli znajduje się przykład oceny zabawy seksualnej w kontekście normy seksualnej i patologii.

Tabela 1. Ocena zabawy seksualnej

	Norma rozwojowa	Powód do niepokoju
Wiek dzieci	podobny	różnica powyżej 3 lat
Zachowanie dzieci	chichoczą, są zaciekawione	są agresywne, nerwowe, przestraszone, zamknięte w sobie
Czynności	rozebrane bawią się „w doktora” i „w pokazywanie”	penetracja palcami lub przedmiotami, imitacje stosunków oralnych, waginalnych, analnych, agresja fizyczna i upokarzanie
Po rozmowie z rodzicami	zmiana zachowania	brak zmian

Źródło: Długolecka, 2006, s. 245.

G. Ryan (2000) podaje zasady rozróżniania zachowań normalnych od zachowań nienormalnych poprzez zastosowanie czterech reguł. Pierwsza z nich dotyczy określenia, jakiego typu zachowania seksualne eksplorowane są przez dziecko. Druga reguła odnosi się do tzw. „zgody”, co oznacza, że zachowana jest zasada dobrowolności kontaktów. Trzecia reguła mówi o równości, tj. na jakim poziomie rozwoju są dzieci uczestniczące w zabawie, a także jaki jest ich wiek (różnica nieprzekraczająca 3–5 lat). W czwartej regule badaczka koncentruje się na zachowaniach przemocowych, tj. uwzględnia ewentualną obecność manipulacji, agresji i przemocy.

G. Ryan (2000, za: Connolly, 2001) opracowała również przydatną listę zachowań seksualnych małego dziecka i dziecka w wieku szkolnym odróżniając te, które są rozwojowo oczekiwane od tych, które uważane są za problematyczne i wymagające interwencji dorosłych. Lista ta określa rodzaj koniecznej interwencji dorosłego.